

СЕКЦІЯ 4

ЗАГАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ. ІСТОРІЯ ПСИХОЛОГІЇ

ВПЛИВ ІНДИВІДУАЛЬНО-ТИПОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ОСОБИСТОСТІ НА ПОВЕДІНКУ В КОНФЛІКТІ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ

INFLUENCE OF INDIVIDUAL-TYPOLOGICAL CHARACTERISTICS OF PERSONALITY ON THE CONFLICT BEHAVIOR OF MILITARY SERVANTS

У статті розглянуто індивідуально-типологічні особливості поведінки особистості та як вони впливають на формування поведінкових якостей особистості у ситуації конфлікту в умовах військового середовища. За даними досліджень, людині притаманні індивідуально-типологічні властивості психіки, які визначають динаміку її психічної діяльності, проявляються в особливостях поведінки, і саме тип темпераменту впливає на всі особистісні особливості людини у формуванні поведінкових якостей у ситуації конфлікту в умовах військового середовища. Ефективне вирішення проблеми, що призвело до конфліктної ситуації, вимагає від кожного суб'єкта ясного уявлення про загальну природу і специфіку любого типу конфлікту, визначення стилю поведінки, вибір якого залежить від особистісних індивідуально-типологічних особливостей. Мета дослідження – вивчити роль взаємодії та взаємозв'язку індивідуально-типологічних особливостей особистості на формування поведінкових якостей особистості у ситуації конфлікту в умовах військового середовища. Матеріали та методи. Для вивчення ролі взаємодії та взаємозв'язку індивідуально-типологічних особливостей особистості у формуванні поведінкових якостей особистості у ситуації конфлікту використано такі методики: 1. Особистісний опитувальник Айзенка (Eysenck Personality Inventory, EPI). 2. Опитувальник Кеннета Томаса (Kenneth Thomas) «Визначення способів регулювання конфліктів». Таким чином, досліджувався вплив темпераменту на поведінку людини в конфліктній ситуації і вибір стратегії поведінки в конфлікті. Висновки. У результаті проведеного дослідження показано, що існує певний взаємовплив та взаємозв'язок між індивідуально-типологічними особливостями особистості і формуванням поведінкових якостей особистості в умовах конфліктної ситуації. Також виявлено, що певні типи темпераменту мають взаємовплив та взаємозв'язок із поведінкою в умовах конфліктної ситуації і, відповідно, вибором поведінкової стратегії в умовах конфлікту. Виявлено, що індивідуально-типологічні особливості особистості впливають на всі особистісні особливості людини під час формування поведінкових якостей особистості, це проявляється саме в умовах військового середовища.

Ключові слова: індивідуально-типологічні особливості, конфлікт, стилі поведінки, військовослужбовці.

The article examines individual and typological features of personality behavior and how they affect the formation of behavioral qualities of personality in a conflict situation in a military environment. According to research data, the individual and typological properties of the psyche are inherent in a person, which determine the dynamics of his mental activity, are manifested in the peculiarities of behavior, and it is the type of temperament that affects all the personal characteristics of a person in the formation of behavioral qualities in a conflict situation in a military environment. Effective resolution of the problem that led to a conflict situation requires each subject to have a clear idea of the general nature and specifics of any type of conflict, to determine a style of behavior, the choice of which depends on personal individual typological features. The aim of the article: to study the role of mutual influence and relationship of individual and typological features of the personality on the formation of behavioral qualities of the personality in a conflict situation in the conditions of a military environment. Research methodology. The following methods were used to study the role of mutual influence and relationship of individual-typological features of the personality in the formation of behavioral qualities of the personality in a conflict situation: 1. Eysenck Personality Inventory (EPI). 2. Questionnaire of Kenneth Thomas (Kenneth Thomas) "Determining ways to regulate conflicts." Thus, the influence of temperament on a person's behavior in a conflict situation and the choice of a behavior strategy in a conflict were investigated. Conclusions. As a result of the conducted research, it is shown that there is a certain mutual influence and relationship between the individual and typological features of the personality and the formation of the behavioral qualities of the personality in the conditions of a conflict situation. Also, it was found that certain types of temperament have a mutual influence and relationship with behavior in a conflict situation, and, accordingly, with the choice of a behavioral strategy in a conflict situation. It was revealed that the individual-typological features of the personality influence all the personal features of a person in the formation of the behavioral qualities of the personality, this is manifested precisely in the conditions of the military environment.

Key words: individual and typological features, conflict, behavior styles, military.

УДК 159.9378.3

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.48.7>

Бондаревич С.М.

к.психол.н.,
доцент кафедри практичної психології
Одеський національний морський
університет

Запорожцев Є.Г.

к.юрид.н.,
доцент кафедри практичної психології
Одеський національний морський
університет

Чендарогло С.В.

студент IV курсу
Одеський національний морський
університет

Вивчення конфлікту як невід'ємної частини особистісної взаємодії особистості та її індивідуально-типологічних особливостей поведінки займає важливе місце в психології.

Конфлікт – це складне, але необхідне соціально-поведінкове явище. Ефективне вирішення проблеми, що призводить до конфліктної ситуації, вимагає від кожного суб'єкта ясного уявлення про загальну природу і специфіку будь-якого типу конфлікту, визначеного стилю поведінки, вибір якого залежить від особистісних індивідуально-типологічних особливостей [2; 4–6].

Таким чином, **актуальність проблеми** пов'язана з тим, як індивідуально-типологічні особливості поведінки особистості впливають на формування поведінкових якостей особистості у ситуації конфлікту, а особливо в умовах військового середовища.

Оскільки людині притаманні індивідуально-типологічні властивості психіки, які визначають динаміку її психічної діяльності і проявляються в особливостях поведінки, можна припустити, що саме тип темпераменту чинить вплив на всі особистісні особливості людини, на формування поведінкових якостей особистості у ситуації конфлікту в умовах військового середовища.

Саме тому у рамках даної статті ми ставимо **за мету** дослідити роль взаємовпливу та взаємозв'язку індивідуально-типологічних особливостей особистості на формування поведінкових якостей особистості у ситуації конфлікту в умовах військового середовища.

Об'єкт дослідження – вплив психологічних особливостей особистості на формування поведінки особистості у ситуації конфлікту.

Предмет дослідження – індивідуально-типологічні особливості особистості взаємовпливу та взаємозв'язку під час формування поведінкових якостей у ситуації конфлікту в умовах військового середовища.

Мета, об'єкт і предмет дослідження визначили необхідність постановки та вирішення завдань дослідження: 1. аналіз літературних джерел за досліджуваною проблемою; 2. вивчення закономірностей взаємовпливу та взаємозв'язку індивідуально-психологічних особливостей особистості на формування поведінкових якостей у ситуації конфлікту серед військових; 3. аналіз методів дослідження осіб із метою виявлення індивідуально-психологічних особливостей особистості на формування поведінкових якостей.

Теоретична та практична значущість роботи полягає у тому, що отримані результати дослідження виявили існуючий взаємовплив та взаємозв'язок між індивідуально-психологічними особливостями особистості та поведінкою особистості в умовах конфліктної ситуації, це важливо враховувати

в умовах військового середовища, тому отримані дані можуть бути корисними та використані в практичній корекційній і профілактичній роботі фахівця-психолога.

Матеріали та методи. Для вивчення ролі взаємовпливу та взаємозв'язку індивідуально-типологічних особливостей особистості у формуванні поведінкових якостей особистості у ситуації конфлікту, були використані такі методики: 1. Особистісний опитувальник Айзенка (Eysenck Personality Inventory, EPI). Персональна анкета Айзенка по основних типах темпераменту і якостей типу «інтроверсія – екстраверсія», «емоційна стійкість – невротизм», що складається із 57 питань [1; 6]. 2. Оцінка схильності особистості до конфліктної поведінки (методика К. Томаса, адаптований варіант Н. Гришиної) [2].

Опитувальник К. Томаса (Kenneth Thomas) є одним із найпоширеніших методів діагностики поведінки особистості у конфліктній ситуації (точніше, у конфлікті інтересів), вивчення стилю поведінки в конфліктній ситуації. К. Томас виходив із того, що людям не слід уникати конфліктів або вирішувати їх за всяку ціну, а потрібно вміти ними управляти [2; 3].

Таким чином, досліджувався вплив індивідуальних особливостей темпераменту на поведінку людини у конфліктній ситуації та вибір стратегії поведінки особистості в конфлікті.

Виклад основного матеріалу дослідження. Для досягнення поставленої мети роботи проаналізовано літературні джерела з проблем вивчення особистісних детермінант конфліктної поведінки і стилів поведінки в умовах конфлікту, які підтвердили гіпотезу про те, що з темпераментом взаємопов'язаний вибір стратегії поведінки особистості під час розв'язування конфліктної ситуації. Тобто людині з певним темпераментом притаманні певні стратегії поведінки в умовах конфліктної ситуації [2–3; 5].

Темперамент відбиває динамічні аспекти поведінки, переважно вродженого характеру, тому властивості індивідуально-психологічних особливостей особистості найбільш стійкі та постійні порівняно з іншими психічними якістьями людини і, однаково проявляючись у різноманітній діяльності незалежно від її змісту, цілей, мотивів, залишаються постійними і в зрілому віці й у взаємозв'язку характеризують певний тип темпераменту [1; 6]. Однак за всього різноманіття підходів до проблеми вчені та практики визнають, що темперамент – це біологічний фундамент, на якому формується особистість як соціальна істота [7; 8].

Вивчення робіт К. Юнга, Р. Вудвортса, І.П. Павлова, Е. Кречмера та інших відомих психологів, психіатрів і фізіологів дало змогу припустити існування трьох базисних вимірів

особистості: нейротизм, екстра- та інтроверсія і психотизм [6; 8; 11].

Особистісний опитувальник Айзенка (Eysenck Personality Inventory, EPI) є результатом дослідницької роботи вченого [6]. Його методика дає змогу досліджувати особистість за кількома компонентами: рівнем лабільності, екстраверсії і психотизму, емоційно-вольової стабільності і віднесення темпераменту до класичних типів. По-друге, можна визначити наявність подальших рис особистості, таких як емоційно-вольова стабільність і віднесення темпераментів до класичних типів (холерик, сангвінік, флегматик, меланхолік) [6]. Опитувальник показує зв'язок між цими чотирма типами темпераменту і результатами факторно-аналітичного опису особистості.

Психологічні дослідження конфлікту займають центральне місце серед досліджень у багатьох науках, присвячених цій проблемі. Передусім це пов'язано з широтою об'єктивного та предметного рівнів дослідження і, що найбільш важливо, прямим доступом до особистісного аспекту конфлікту – визначення психологічних механізмів і особистісних детермінант конфліктної поведінки [2; 4; 10].

Дослідження конфлікту найбільш розроблено в західній психології. До них можна віднести: психоаналітичний (З. Фройд, А. Адлер, К. Хорні, Е. Фромм); екзистенціальний (Л. Бінсвангер, Р. Ленг, В. Франкл); соціотропний (В. Макдугалл, С. Зігель); динамічний (К. Левін); соціометричний (Дж. Морено); інтеракціонізм (Г. Блумер, М. Кун, Т. Шибутані); необіхевіристський (Н. Міллер, Дж. Доллард) напрями [4; 5; 9].

За даними авторів, психологічні дослідження конфліктів об'єднано за предметом, послідовно за ступенем залученості як внутрішньоособистісні, міжособистісні, індивід – групи і міжгрупові [2; 6]. Психологічні дослідження міжособистісних конфліктів нині є найбільш поширеними (А.Я. Анцупов, Н.В. Гришина, С.В. Баклановський та ін.) [2–4].

Багато дослідників міжособистісних конфліктів відзначають, що причини їх виникнення неоднозначні і мають різну природу [4; 10; 12]. З одного боку, це можуть бути суто психологічні: антипатія, активна неприязнь на основі значущих особистісних відмінностей. З іншого боку, причина може мати реальну виробничу або організаційну основу. Однак недостатність загальної культури, виховання і низький рівень професійного спілкування, організаційної взаємодії призводять до того, що виробничий або організаційний конфлікт досить швидко переходить у міжособистісний. І навпаки, навіть коли двоє людей знаходяться в конфлікті, частина співробітників відволікається від роботи, щоб прояснити і подолати протиріччя.

Дослідники виділили основні стратегії та їхні компоненти у різних способах реагування на конфліктні ситуації. Так, І.Е. Ворожейкін та ін. виділяють три етапи: доконфліктний, конфліктний і постконфліктний [4]. Для характеристики динаміки конфлікту С.М. Ємельянов вводить два поняття – «стадії» і «фази» конфлікту. Виділення етапів дає змогу визначити важливі моменти, що дають можливість описати конфлікт від його виникнення до вирішення, оцінити умови і спрогнозувати вибір технології управління конфліктом на основі знання кожної зі стадій конфлікту [4; 9].

Ідея моделі двовимірного врегулювання конфліктів була створена К. Томасом (Kenneth Thomas) у співавторстві з Р. Кілманом (Ralph Kilmann) і є однією з найпопулярніших, а діагностичну методику називають тестом Томаса – Кілмана [2; 3]. Учені вважають, що люди повинні не прагнути уникнути конфлікту за будь-яку ціну, а управляти ним. Виведена авторами двовимірна модель врегулювання конфліктів складається з двох вимірів. Перша – це поведінка особистості, що враховує інтереси інших людей. Друга – поведінка особистості, що ігнорує інтереси і цілі інших людей і спрямована на захист власних інтересів [2].

Авторами на основі різних комбінацій вираженості вимірювань виділяються п'ять способів врегулювання конфліктів [2]:

Суперництво. Як правило, суперництво виражається в активному нав'язуванні пріоритетного результату другій стороні конфлікту. Іноді воно буває виправдане, наприклад коли прийняте рішення призведе до вигоди для всіх оточуючих, а не тільки одного або декількох людей, або коли запропоноване рішення явно більш конструктивне.

Пристосування. Пристосування може проявлятися в добровільній або вимушеній відмові від продовження боротьби і здачі своїх позицій повністю або частково.

Компроміс. Коли опоненти готові частково пожертвувати своїми інтересами і завершити конфлікт без переходу у стан повномасштабної війни, де залишиться тільки один, але з величезними втратами. Таким чином, відбувається готовність пробачити опонента, відмовитися від частини первинних вимог, частково визнати правоту опонента. Сьгодні компроміс – найбільш часто використовуваний засіб для завершення конфліктів.

Уникнення. Уникнення можна також назвати втечею від вирішення проблеми, коли одна зі сторін намагається вийти з конфлікту за мінімуму дій і шкоди. Уникнення може виявитися цілком правильною і потрібною реакцією на тривалий понад усяку міру конфлікт.

Співробітництво. Найбільш конструктивна й ефективна поведінка практично в будь-якому конфлікті. На жаль, працює лише за

обопільного бажання опонентів і готовності розглядати протилежну сторону не як ворога, якого потрібно знищити будь-якими способами, а як союзника для ефективного вирішення проблеми до вигоди обох сторін.

Учені вважають, що за уникнення конфлікту успіху не вдасться домогтися жодній зі сторін-учасниць. За такої поведінки, як компроміс, конкуренція, пристосування, програють або обидві сторони, оскільки зменшують свої вимоги і йдуть на поступки, або тільки одна зі сторін конфлікту, а друга виходить чистим переможцем. І тільки в разі взаємної співпраці обидві сторони виграють, отримуючи все необхідне і навіть більше [6; 12].

На думку дослідників, знання етапів розвитку конфліктів і етапів соціального захисту за вибором працівника – необхідний стиль взаємодії і конструктивний спосіб вирішення конфлікту [3; 9; 12].

Кожен працівник повинен знати, що коли виникає конфліктна ситуація, початкова фаза конфлікту, коли виникає його усвідомлення, можливість конструктивного вирішення цього конфлікту становить приблизно 90%. У фазі підйому, коли починається стадія відкритої конфліктної взаємодії, ймовірність конструктивного вирішення конфлікту становить менше 45%. А коли конфлікт досягає свого піку, ймовірність його конструктивного вирішення становить менше 5%. Близько 20% конфліктів можуть бути конструктивно вирішені у фазі спаду, якщо хоча б один з учасників спрогнозує результат і наслідки цього конфлікту в даних умовах і змінить тактику [3].

Таким чином, знання стадій, етапів і фаз конфлікту необхідно для вибору правильної стратегії поведінки в конфлікті.

У дослідженні взяли участь військовослужбовці на Сході України (АТО) (віком 20–45 років), у кількості 20 осіб, усі чоловічої статі.

Інструкція до тесту «Оцінка схильності особистості до конфліктної поведінки» за методикою К. Томаса (адаптований варіант Н. Гришиної) [2].

Дослідженням було запропоновано 30 пар тверджень різних варіантів поведінки в конфлікті. Кожній із пар запропоновано вибрати одну найбільш близьку. Оптимальною стратегією в конфлікті вважається така, коли застосовуються всі п'ять тактик поведінки, і кожна з них має значення в інтервалі від 5 до 7 балів. Якщо отриманий результат відмінний від оптимального, то одні тактики виражені слабо та мають значення нижче 5 балів, інші – сильно (вище 7 балів).

Формули для прогнозування результату конфліктної ситуації:

А) Суперництво + Рішення проблеми + 1/2 Компромісу.

Б) Пристосування + Уникнення + 1/2 Компромісу.

якщо сума А > суми Б, шанс виграти конфліктну ситуацію є;

якщо сума Б > суми А, шанс виграти конфлікт є у опонента.

За кожен відповідь, що співпадає з ключем, відповідним типом поведінки в конфліктній ситуації нараховується один бал. Дані результатів дослідження представлено в табл. 1.

Дані результатів дослідження серед 20 респондентів проходження тестового опитувальника Айзенка такі:

Холериків виявлено – 8 (40%) осіб (7 осіб – екстраверти, траєкторія – суперництво; 1 особа – амбіверт, траєкторія – співробітництво). Сангвініків – 1 (5%) особа (амбіверт, траєкторія – співробітництво). Меланхоліків – 8 (40%) осіб (3 особи – інтроверти, траєкторія – уникнення; 5 (25%) осіб – амбіверти (1 особа, траєкторія – суперництво; 2 особи, траєкторія – компроміс; 2 особи, траєкторія – співробітництво). Флегматиків – 3 (15%) особи (2 особи – інтроверти, траєкторія – уникнення; 1 особа – амбіверт, траєкторія – компроміс).

Із усього перерахованого вище слід зазначити, що більшість людей із загальної кількості респондентів-холериків – 7 (35%) осіб – екстраверти – дуже активні особистості, їхня поведінка являє собою важливий аспект у процесі формування стратегії поведінки у конфліктній ситуації, і в деяких випадках вони можуть не вирішити конфлікт без фізичної сили, вони були більш обурливими й образливими.

Також з усієї кількості респондентів-меланхоліків більшість – 5 (25%) осіб – амбіверти, ці особи потрапляють у конфлікт дуже рідко, тому що вони спілкуються з іншими людьми тільки за певної потреби для них та в силу свого типу темпераменту, спокійні і намагаються не звертати увагу на обурливі вирази у свій бік від інших.

Серед респондентів-флегматиків 2 (10%) особи – інтроверти та 1 (5%) особа – амбіверт – спокійні люди, вірогідність їх потрапляння у конфлікт дуже мала, тому що вони дуже зосереджені на собі та на своїх переживаннях усередині себе.

Серед респондентів-сангвініків виявлено тільки 1 (5%) особу, це амбіверт, за типом темпераменту – дуже активна особливість, вірогідність її потрапляння в конфлікт нікчемно мала, або якщо і потрапить у конфлікт, зможе вийти з нього фізично неушкодженим.

Результати дослідження виявлених даних респондентами за методиками Айзенка та Томаса були інтерпретовані відповідно за ключем, результати зведено в табл. 2.

Таким чином, результати проведеного дослідження показали, що існує взаємовплив та взаємозв'язок між індивідуально-типологічними особливостями особистості і формуван-

Таблиця 1

Співвідношення відповідей до типу поведінки в конфлікті

№ питання (судження)	Суперництво	Співпраця	Компроміс	Уникнення	Пристаосування
1				А	Б
2		Б	А		
3	А				Б
4			А		Б
5		А		Б	
6	Б			А	
7			Б	А	
8	А	Б			
9	Б			А	
10	А		Б		
11	А				Б
12				Б	А
13	Б		А		
14	Б	А			
15				Б	А
16	Б				А
17	А			Б	
18			Б		А
19		А		Б	
20		А	Б		
21		Б			А
22	Б		А		
23		А		Б	
24			Б		А
25	А				Б
26		Б	А		
27				А	Б
28	А	Б			
29			А	Б	
30		Б			А

Таблиця 2

Дані інтерпретації відповідей досліджуваних

Досліджуваний №	Екстраверсія	Нейротизм	Тип темпераменту (Айзенка) і траєкторія в конфлікті (Томаса)
1	11	14	Меланхолік/Амбіверт – Суперництво
2	10	11	Флегматик/Інтроверсія – Уникнення
3	16	19	Холерик/Екстраверт – Суперництво
4	16	18	Холерик/Екстраверт – Суперництво
5	12	15	Меланхолік/Амбіверт – Компроміс
6	15	19	Холерик/Екстраверт – Суперництво
7	11	14	Меланхолік/Амбіверт – Співробітництво
8	9	11	Флегматик/Інтроверсія – Уникнення
9	16	17	Холерик/Екстраверт – Суперництво
10	12	17	Меланхолік/Амбіверт – Компроміс
11	15	19	Холерик/Екстраверт – Суперництво
12	10	14	Меланхолік/Інтроверсія – Уникнення
13	16	18	Холерик/Екстраверт – Суперництво
14	11	12	Флегматик/Амбіверт – Компроміс
15	9	13	Меланхолік/Інтроверт – Уникнення
16	14	17	Холерик/Амбіверт – Співробітництво
17	16	21	Холерик/Екстраверт – Суперництво
18	10	14	Меланхолік/Інтроверт – Уникнення
19	12	16	Меланхолік/Амбіверт – Співробітництво
20	13	11	Сангвінік/Амбіверт – Співробітництво

ням поведінкових якостей особистості в умовах конфліктної ситуації.

Також виявлено, що певні типи темпераменту мають взаємовплив та взаємозв'язок із поведінкою в конфліктній ситуації і, відповідно, подальшим вибором особистісної поведінкової стратегії в умовах конфлікту.

Отже, виявлено, що індивідуально-типологічні особливості особистості впливають на формування поведінкових якостей особистості та сприяють вибору поведінкової стратегії в умовах конфлікту, це проявляється найбільш яскраво в умовах військового середовища.

Висновки з проведеного дослідження.

Існує взаємовплив та взаємозв'язок між індивідуально-типологічними особливостями особистості і формуванням поведінкових якостей особистості у ситуації конфлікту.

За результатами дослідження виявлено, що респонденти з явно вираженим холеричним типом темпераменту вибирають стратегію типу «суперництво». У респондентів із високими показниками нейротизму простежується деяка соціальна активність, що виявляється у сумарному збільшенні значень за шкалами «співробітництво», «компроміс», «суперництво». Респонденти із середніми показниками «нейротизму – екстраверсія» тяжіють до прояву стратегії типу «співробітництво» і «компроміс».

Отже, певні індивідуально-типологічні особливості особистості впливають на поведінку в конфлікті і, відповідно, на вибір стратегії поведінки в конфлікті.

Таким чином, індивідуально-типологічні особливості особистості містять у собі цілий комплекс якісних рис, у тому числі поведінкових, які проявляються в умовах особистісної взаємодії, а також у конфліктних ситуаціях.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Васянович Г.П. Основи психології : навчальний посібник. Київ : Педагогічна думка, 2012. 114 с.
2. Балашова С.П., Васильєв С.П., Дубровинський Г.Р. Практичний курс військової психології : навчальний посібник. Ч. 2. Київ : Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2013. 172 с.
3. Березовська Л.І., Юрков О.С. Психологія конфлікту : навчально-методичний посібник. Мукачево : МДУ, 2016. 201 с.
4. Гірник А.М. Основи конфліктології : підручник. Київ : Києво-Могилянська академія, 2010. 225 с.
5. Кокур О.М., Мороз В.М., Пішко І.О., Лозинська Н.С. Формування психологічної готовності військовослужбовців військової служби за контрактом до виконання завдань за призначенням під час бойового злагодження : методичний посібник. Київ, 2021. 170 с.
6. Корольчук М.С., Крайнюк В.М. Соціально-психологічне забезпечення діяльності в звичайних та екстремальних умовах : навчальний посібник. Київ : Ельга, Ніка-Центр, 2017. 505 с.
7. Винославська О.В., Брусенко О.А. Психологія : навчальний посібник. Київ : ІНКІОС, 2005. 352 с.
8. Максименко С.Д. Загальна психологія : навчальний посібник. Вид. 2-е, перероб. та доп. Київ : Центр навчальної літератури, 2004. 272 с.
9. Колосович О.С. Психологія взаємодії у військово-професійному середовищі : монографія. Львів : ЛьвДУВС, 2018. 232 с.
10. Культура відносин у військовому колективі. Порадник командира : методичний посібник / за заг. ред. Н.А. Агаєва. Київ : Освіта України, 2021. 121 с.
11. Психологія : підручник / Ю.Л. Трофімов та ін. ; за ред. Ю.Л. Трофімова. 2-е вид. Київ : Либідь, 2008. 558 с.
12. Цюрупа М.В. Основи конфліктології та теорії переговорів : навчальний посібник. Київ : Кондор, 2004. 172 с.